

دین و دینداری و کووید ۱۹: بخشی از مسئله، بخشی از راه حل

صلاح الدین قادری^۱، نیلوفر اورعی^۲

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۳/۱۰، تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۵/۱۵)

چکیده

مقدمه: شیوع ویروس کرونا پیامدهای اجتماعی گوناگونی داشته و سبب ظهور یا تشدید برخی مسائل اجتماعی شده است. دین یکی از عرصه‌های مهمی است که در تأثیر متقابل و محسوس با این پدیده قرار گرفته است. مقاله حاضر به بررسی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری دین، از دریچه بررسی مسائل اجتماعی پرداخته است. به باور نویسندگان رابطه دین (بعد اعتقادی و بعد مناسکی) و کووید ۱۹ رابطه یک‌طرفه نبوده است و تعاملی بین این دو پدیده رخ داده که مقاله به آن می‌پردازد.

روش: برای بررسی تأثیر شیوع ویروس بر بعد اعتقادی دین‌داری، روش تحلیل ثانویه بر روی نتایج نظرسنجی‌های داخلی و خارجی انجام شده، و در بخش تأثیر آن بر بعد مناسکی و پیامدی، از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش در بعد اعتقادی نشان می‌دهد هرچند شیوع این بیماری عده‌ای را به تردید در اعتقادات مذهبی‌شان واداشته، اما به تقویت بنیان‌های اعتقادی تعداد بیشتری از مردم انجامیده است. در بعد مناسکی هرچند باعث تعطیلی مناسک جمعی شده است اما فناوری‌های نوین اطلاعات، اجتماعات مناسکی مجازی را امکان‌پذیر ساخته و صورت‌های افسون‌زای بدیعی برای دین ایجاد کرده‌اند.

بحث: در پی رخ دادن بیماری کووید ۱۹، می‌توان گفت که دین فردی که در بعد اعتقادی متبلور است، به دلیل این اتفاق تقویت شده، و دین نهادی که اغلب در مناسک جمعی تبلور می‌یابد، تضعیف شده است.

^۱ . استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)

salahedin.gh@khu.ac.ir

niloofar.oraee@khu.ac.ir

^۲ . دانشجوی دکتری رشته مسائل اجتماعی ایران دانشگاه خوارزمی

مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره چهاردهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۹: ۷۶-۱۰۵

واژگان کلیدی: دین، بیماری کووید ۱۹، ویروس کرونا، بُعد اعتقادی دین، بُعد مناسکی دین، بُعد پیامدی دین

مقدمه و بیان مسئله

شیوع ویروس کرونا را می‌توان فراگیرترین بحران بعد از جنگ جهانی دوم دانست که سبب ابتلا و مرگ میلیون‌ها انسان شده است. میلیون‌ها تن دیگر نیز در معرض خطر ابتلا و مرگ قرار دارند. چشم‌انداز پیش رو برای بشر تیره و مبهم است و معلوم نیست این ماشین مرگ چه زمان متوقف خواهد شد.

بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ چالش‌های بی‌سابقه اجتماعی و اقتصادی را پدید آورده، پیامدهای اجتماعی گوناگونی داشته، سبب ظهور برخی مسائل اجتماعی جدید شده، و برخی مسائل اجتماعی از پیش موجود را تشدید کرده است. بسیاری از افراد متحمل عدم اطمینان، ترس از ابتلا، انزوای گریزناپذیر اجتماعی، فشارهای ناشی از رکود اقتصادی، اضطراب نسبت به آینده مبهم، و غم و اندوه شده‌اند، که اغلب این موارد و توصیه‌های مکرر به فاصله‌گذاری اجتماعی، منع مناسبات و دورهمی‌های اجتماعی، تعطیل شدن مناسک و مراسم رایج گروهی و قومی و دینی و سنتی، منع حضور در فضاهای عمومی، کاهش سفرهای غیرضروری تا حد ممکن و ...، انسان را وادار به تجربه «تنهایی اجباری دلهره‌انگیز» کرده است.

به بیان استعاری، کرونا ویروسی نیست که تنها به بدن‌ها سرایت کند، بلکه ورای موضوع پزشکی، همه مرزهای زندگی بشر را درنوردیده و به همه نظام‌ها و نهادهای جامعه تسری یافته است. از عرصه‌های مختلف زیست آدمی تأثیر پذیرفته و بر آنها تأثیر گذاشته است. ممکن است با ساخت واکسن و دارو، بُعد پزشکی آن خاتمه یابد، اما تأثیرات آن بر حیات اجتماعی به یکباره از بین نخواهد رفت. از پیامدهای آن بر اقتصاد جهان گرفته تا تأثیراتش بر مؤلفه‌های جمعیتی، محیط زیست، آموزش رسمی، و سیاست دولت‌ها. این فقط فضاها و مواضع عرفی و زندگی روزمره دنیوی نیستند که متأثر از ویروس کرونا شده‌اند، بلکه در آن سوی زیست جمعی همه افراد، زیست‌جهان معنوی دینی نیز به طرز حیرت‌آور و غیرمنتظره و پیش‌بینی‌ناپذیری شروع به کنش و واکنش با ویروس کرونا کرده است (نجاتی حسینی، ۱۳۹۹: ۱۰۶). دین و دین‌داری یکی از عرصه‌های مهمی است که در تأثیر متقابل و محسوس با ویروس کرونا قرار گرفته است. وقتی بحران‌هایی مانند بیماری و قحطی یا بلایای طبیعی پدیدار می‌شوند، جامعه به سوی درک تازه‌ای از جهان سوق پیدا می‌کند. بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ از راه‌های مختلف بر دین و ایمان تأثیر گذاشته و از آن تأثیر پذیرفته است. این بیماری، ترس بدوی‌تر رویارویی با مرگ را

احیا کرده است. با این ترس، اضطرابی همراه است ناشی از اینکه ما نمی‌توانیم از کسانی که دوستشان داریم در برابر نیروهایی که خارج از کنترل ماست محافظت کنیم. بنابراین می‌توان گفت بحران بی‌سابقه‌ای در فلسفه وجودی است؛ آیا هرگز این همه انسان، هم‌زمان، در مورد مرگ و پایان زندگی خود فکر کرده‌اند، و هرگز تعاملات ما با افراد و اشیا تا این حد یک‌باره دگرگون شده است؟ همه این مسائل افراد را به تأمل و بازاندیشی در جهان‌بینی‌هایشان سوق می‌دهد و فرضیه‌ها و شیوه‌های زندگی قبل از بیماری عالم‌گیر را مورد تردید قرار می‌دهد.

آنچه موجب پررنگ شدن این موضوع در ایران شد، شروع این بیماری «از شهر قم» به عنوان نماد حیات مذهبی در ایران و نوع واکنش و دخالت شماری از رهبران دینی از قم تا مشهد در هفته‌های ابتدایی شیوع ویروس بود. یکی از نخستین واکنش‌ها به کرونا در این عرصه، تعطیلی مراکز مذهبی و زیارتی و تعلیق مناسک جمعی بود. این رخدادها نه فقط در ایران بلکه در کشورهای مختلف، سبب واکنش برخی دین‌داران شد و چالش‌ها و تردیدها و مجادلات گوناگونی در میان بخش گسترده‌ای از دین‌داران به پا کرد.

منارعه^۱ کرونا و الهیات نهادهای دینی^۱ در جامعه ایران چندان هم بی‌سابقه و بی‌ریشه نیست، بلکه شاخ و برگ نزاع گسترده‌تر علم و دین است که در دو قرن اخیر در بدنه جامعه ایران شکل گرفته است. نزاعی که شاید بهتر است بگوییم به‌خطا شکل گرفت و تداوم یافت و هزینه‌های خودش را بر جان و مال مردم تحمیل کرد (رحمانی، ۱۳۹۹: ۱۲۰). به‌علاوه، اقدام به نظرسنجی‌های مختلف درباره تأثیر کرونا بر نگرش مردم ایران نشان‌گر این نکته مهم است که جامعه و نظام سیاسی ایران نسبت به تأثیر بحران کرونا بر اعتقادات و جهت‌گیری‌های دینی مردم حساسیت دارند. مناقشه‌ها درباره ابعاد دینی این بحران را می‌توان در شبکه‌های اجتماعی و گفت‌وگوی شهروندان در فضای مجازی نیز مشاهده کرد. در نتیجه، این بحران از وضعیتی ویروسی به وضعیتی نمادین انتقال یافت که ساختار احساسات و باورهای جامعه را دربرگرفت (فاضلی، ۱۳۹۹: ۲۸).

با ظهور این ویروس کوچک ولی عالم‌گیر، پرسش‌های متعددی درباره نسبت دین و جامعه در جهان کرونازده مطرح شده است که در این مقاله تلاش می‌شود به آنها پرداخته شود:

- پدیده کرونا چه تأثیری بر دین‌داری در جوامع و به‌ویژه جامعه ایران گذاشته است؟ آیا تأثیرات این پدیده در جهت ارتقای جایگاه دین است یا فروکاست آن؟
- کرونا در زمینه دین چه مسائل اجتماعی‌ای ایجاد کرده است و این مسائل بیشتر برای کدام گروه بوده است؟

^۱ - الهیاتی که نهادهایی مانند حوزه علمیه مروج آن هستند.

• مواجهه دین‌داران و نهادهای دینی با این بیماری عالم‌گیر چگونه بوده است؟ به کنترل آن کمک کرده یا چالش‌های جدیدی برای آن ایجاد کرده‌اند؟

پیشینه نظری / تجربی پژوهش

از دین تعاریف متعددی صورت گرفته است. امروزه با رشد و تناوری علوم دین‌پژوهی و افزایش متخصصان صاحب‌نظر در این حوزه، تعداد این تعاریف به صدها مورد می‌رسد (شجاعی زند، ۱۳۹۱: ۲۱۰). از هگل^۱ و مارکس^۲ و دورکیم^۳ تا کولی^۴ و گیرتز^۵ و برگر^۶، هر کدام دین را از منظر خود تعریف کرده‌اند. از این رو میان متخصصان علوم اجتماعی در زمینه تعریف دین اجتماعی وجود ندارد و برای بنا نهادن مطالعه بر بنیانی نظری، ناگزیر باید یکی از این تعاریف را برگزید که از نظر صاحب‌نظران، خلأهای معرفتی کمتری دارد. یکی از این تعاریف که در پژوهش‌های داخلی نیز مورد اقبال قرار گرفته است، تعریف چارلز گلاک^۷ و رادنی استارک^۸ دو جامعه‌شناس آمریکایی است.

گلاک و استارک دین را نوعی جهت‌گیری ارزشی می‌دانند که نظامی از عقاید، نمادها، ارزش‌ها، و اعمال را نهادینه می‌سازد تا به گروهی از انسان‌ها برای پاسخ‌گویی به سؤال‌تشان درباره معنای غایی کمک کند (گلاک و استارک، ۱۹۶۵: ۱۷). یکی از مزیت‌های این تعریف، توجه به ابعاد مختلف دین‌داری است. از ابتدای دهه ۱۹۶۰ تحت تاثیر دیدگاه جامعه‌شناسان به‌ویژه دورکیم برای اولین بار دین به عنوان پدیده‌ای چند بُعدی مطرح شد و یواخیم واخ^۹ دانشمند آلمانی - آمریکایی برای تجربه دینی سه بعد قائل شد: (۱) نظری/ باور (۲) عملی/ مناسکی (۳) جمعی/ انجمنی. در سال ۱۹۶۵ گلاک و استارک برای همه ادیان جهان پنج حوزه قائل شدند و آنها را به عنوان ابعاد اصلی دین‌داری مطرح کردند که عبارتند از اعتقادی،

^۱ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770—1831)

^۲ Karl Heinrich Marx (1818—1883)

^۳ David Émile Durkheim (1858—1917)

^۴ Charles Horton Cooley (1864—1929)

^۵ Clifford James Geertz (1926—2006)

گیرتز

^۶ Peter Ludwig Berger (1929—2017)

^۷ Charles Young Glock (1919—2018)

^۸ Rodney William Stark (1934—)

^۹ Joachim Ernst Adolphe Felix Wach (1898—1955)

مناسکی، تجربی، فکری، پیامدی. بیشتر پژوهشگران این الگو را پذیرفتند و چندبعدی بودن دین را با نام گلاک و استارک پیوند زدند (سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۷۶-۶۰).

(۱) بعد اعتقادی یا ایدئولوژیکی باورهایی را دربرمی‌گیرد که انتظار می‌رود پیروان آن دین بدان‌ها اعتقاد داشته باشند.

(۲) بعد مناسکی، اعمال دینی مشخصی را که انتظار می‌رود پیروان هر دین آنها را به جا آورند دربرمی‌گیرد. گلاک و استارک بر این نکته تأکید ورزیدند که لازم است در عملیاتی کردن این بعد علاوه بر مشارکت در فعالیت‌های مناسکی، تفاوت‌های مربوط به ماهیت عمل و معنای آن عمل نزد فاعل آنان نیز بررسی شود.

(۳) بعد تجربی در تجربه‌های دینی، تصورات و احساسات مربوط به برقراری رابطه با وجودی همچون خدا که واقعیت غایی یا اقتدار متعالی پنداشته می‌شود، ظاهر می‌شود (سراج‌زاده، همان). تجربه دینی اولین بار توسط شلایرماخر^۱ با تأکید بر جنبه احساس دینی و اعتقاد به این مطرح شد که دیانت نه علم است و نه اخلاق بلکه عنصری است در تجربه دینی. پس از او رودلف اتو^۲ و ویلیام جیمز^۳ آن را تکامل بخشیدند و چنین تعریف کردند: تجربه‌ای از خدا یا موجودات فوق طبیعی یا پدیده‌های روحانی یا تجربه پاره‌ای از حوادث است که خداوند در آن دخالت بی واسطه دارد (مایلز، ۱۳۸۴: ۸). ویلیام جیمز چهار نشانه بیان‌ناپذیری، کیفیت معرفتی، ناپایداری، و انفعال را برای تجربه‌های دینی برمی‌شمارد (تامسون، ۱۳۹۱: ۱۷۰). با توجه به این ویژگی‌ها، داده‌های پژوهشی در این بعد به‌سادگی قابل حصول نیست و به‌ویژه در ارتباط با تأثیرات پاندمی، یافته‌ای در میان مطالعات داخلی و خارجی در این مورد به دست نیامد.

(۴) بعد فکری، دامنه اطلاعات و دانش اساسی در مورد اصول عقاید دینی و کتب مقدس را شامل می‌شود که انتظار می‌رود پیروان، آنها را بدانند. به نظر می‌رسد چون دانش افراد به عوامل زیادی به‌خصوص قدرت حافظه و میزان تحصیلات آنها بستگی دارد این بعد معرف مناسبی برای دین‌داری نیست (سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۶۴ و ۷۴). به‌علاوه، سنجش بعد دانشی به دلیل برخی مناسبات از جمله آموزش رسمی دین در ایران، نتایج سوگیرانه‌ای خواهد داشت. بنابراین در این مقاله به بعد فکری یا دانشی دین پرداخته نمی‌شود.

(۵) بعد پیامدی شامل پیامدهای باور، عمل، تجربه، و دانش دینی در زندگی روزمره فرد معتقد و روابط او با دیگران است (سراج‌زاده، ۱۳۸۴).

^۱ Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768—1834)

^۲ Rudolf Otto (1869—1937)

^۳ William James (1842—1910)

مؤسسات پژوهشی در بسیاری از کشورها برای سنجش تغییر در دین‌داری مردم در دوران عالم‌گیری کووید ۱۹، نظرسنجی‌های گوناگونی انجام داده‌اند. از جمله پیمایش مرکز تحقیقات پیو^۱ که داده‌هایی درباره تغییرات اعتقادات دینی در ۱۴ کشور گردآوری کرده است. نظرسنجی دانشکده الهیات دانشگاه شیکاگو و همچنین آسوشیتدپرس و مرکز پژوهش‌های امور عمومی مردم آمریکا که بر پرسش درباره وجود معنا و نشانه در این پاندمی تکیه کرده‌اند.

اولیویا کووالچیک^۲ و همکاران در مطالعه خود در کشور لهستان تغییرات ایمان در مواجهه با کووید ۱۹ را مورد بررسی قرار داده‌اند. جف لوین^۳ به بررسی تأثیرات متقابل جامعه ایمانی و پاندمی کووید ۱۹ پرداخته است. استیون پیروتینسکی^۴ و همکاران، بهداشت روان و مقابله مذهبی یهودیان ارتدکس آمریکایی را در دوره شیوع کووید ۱۹ مورد مطالعه قرار داده‌اند. خانم‌ها مهسا علیمردانی و منی السواح^۵ در تحقیق خود به انتشار اطلاعات غلط مذهبی در دوران شیوع این بیماری در منطقه خاور میانه و شمال آفریقا پرداخته‌اند.

در ایران مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) در خصوص شیوع ویروس کرونا پیمایشی با حجم نمونه ۱۵۶۳ در فروردین ۱۳۹۹ اجرا کرده است و در میان موارد گوناگون مورد بررسی، به تغییر اهمیت دین و خدا نزد مردم در مدت شیوع کرونا نیز پرداخته است. نظرسنجی دیگری نیز با عنوان «دیدگاه مردم در خصوص کرونا» در سطح ملی توسط گروه افکارسنجی دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات انجام شده است. موج اول گردآوری داده‌های این نظرسنجی در فروردین ۱۳۹۹ انجام شده است و جامعه آماری آن را ۱۲۵۹ نفر از شهروندان ۱۸ سال و بالاتر ساکن در مراکز استان‌ها تشکیل داده‌اند. در بخشی از این نظرسنجی پیرامون موضوعاتی چون دعا و پدید آمدن سوالات اعتقادی، از پاسخ‌گویان پرسیده شده است. به دلیل عدم دسترسی به داده‌های موج دوم، داده‌های این موج مورد بررسی قرار نگرفت. موج سوم این نظرسنجی نیز وضعیت برگزاری مراسم و مناسک دینی را بررسی کرده است. جامعه آماری این نظرسنجی که مهر سال ۱۳۹۹ انجام شده، شهروندان ۱۸ سال و بالاتر ساکن در شهرها و روستاهای کشور است. تعداد نمونه ۲۰۲۴ نفر (با تخصیص نسبت جمعیتی) بوده که به صورت تصادفی انتخاب شده‌اند. محمدجواد چیت‌ساز قمی نیز در مطالعه خود به چالش‌هایی پرداخته است که کرونا برای دین‌داری و به‌ویژه مناسک جمعی ایجاد کرده.

^۱ Pew Research Center

^۲ Oliwia Kowalczyk

^۳ Jeff Levin

^۴ Steven Pirutinsky

^۵ Mahsa Alimardani & Mona Elswah

روش پژوهش

جامعه آماری و نمونه پژوهش

در گردآوری داده‌ها از روش تحلیل ثانویه و در تحلیل یافته‌ها از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است.

بررسی تأثیر کرونا بر بعد اعتقادی دین‌داری، به روش تحلیل ثانویه با استفاده از نتایج پیمایش‌ها و نظرسنجی‌های داخلی و خارجی انجام شده است. در این بخش متغیر مستقل، شیوع ویروس کرونا و متغیر وابسته، بعد اعتقادی دین‌داری است. تحلیل ثانویه، تحلیلی جدید از داده‌هایی است که به منظور دیگری گردآوری شده‌اند (بیکر، ۱۳۸۹: ۳۰۷). هر تحلیل بعدی از مجموعه اطلاعات، موجودی است که تفسیر یا نتیجه‌گیری یا شناختی افزون بر گزارش اول یا متفاوت با آن ارائه دهد (حکیم، ۱۹۸۲؛^۱ به نقل از بیکر، ۱۳۸۹). مراکز تحقیق پیمایشی و مؤسسات دولتی که داده‌هایی را گردآوری می‌کنند، غالباً منابع خوبی برای پیدا کردن مجموعه اطلاعات‌اند. لازم است رشته‌ای از متغیرها که کاملاً جوابگوی متغیر مقتضیات تحقیق ماست دستچین شود. از آن جا که داده‌ها قبلاً مورد تحلیل قرار گرفته‌اند بسیاری از مسائل اعتبار و پایایی آن نیز بررسی شده است (بیکر، همان: ۳۱۴-۳۰۸).

در بخش تأثیر کرونا بر بعد مناسکی و بعد پیامدی دین‌داری، که دومی تحت عنوان مواجهه دین با کرونا و تحلیل کارکردها و کژکارکردهای دین در پاندمی کووید ۱۹ آمده، از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است. در تحقیقات توصیفی محقق به دنبال چیستی و چگونگی موضوع است و می‌خواهد بداند ماهیت پدیده یا متغیر چیست و چگونه است. به عبارت دیگر این تحقیق وضع موجود را بررسی می‌کند و به توصیف منظم وضعیت فعلی آن می‌پردازد و ویژگی‌ها، صفات، ماهیت، و فرایندها و روندهای آن را مطالعه و در صورت لزوم ارتباط بین متغیرها را بررسی می‌کند. تبیین وضع موجود و استوارسازی آینده بر پایه وضع موجود مستلزم تحقیقات توصیفی است تا بتوان آن را برای برنامه‌ریزی تصویرسازی کرد.

^۱ Catherine Hakim, "Secondary Analysis and the Relationship between Official and Academic Social Research", 1982

در بیکر (۱۳۸۹) و بعضی آثار پژوهشی دیگر در ایران، املائی حکیم را به کار برده‌اند، اما حکیم صحیح است. خانم کاترین حکیم، متولد بیروت

یافته‌های پژوهش

۱. پیامدهای کرونا برای دین‌داری

در بررسی پیامدهای کرونا بر دین‌داری تلاش می‌کنیم تأثیرات کرونا بر سه بعد اعتقادی و مناسکی و پیامدی دین مورد بررسی قرار گیرد و تأثیراتی را که کرونا بر این سه حوزه وارد کرده است به تفکیک و بر اساس یافته‌های پژوهش‌های موجود و به صورت تحلیلی واکاوی شود.

۱.۱. تأثیر کرونا بر بعد اعتقادی

پاندمی کووید ۱۹ هر یک از ابعاد دین‌داری را به نحوی تحت تأثیر قرار داده است. در بعد اعتقادی، چالش‌های مختلفی را ایجاد کرده است، از جمله بازاندیشی در مفهوم خدا و اینکه خدا کیست، چه زمانی در جهان دخالت می‌کند، چه زمانی ورود پیدا نمی‌کند، یا اینکه اساساً خدایی وجود دارد یا خیر. به دنبال شیوع این بیماری و بالا رفتن آمار مرگ‌ومیر، جدال‌های قدیمی بر سر تبیین مسئله شر دوباره مجال ظهور یافت و واکنش‌ها به این بیماری بحران‌زا در پیوستاری از انکار وجود خدا تا اعتقاد به نشانه و آزمایشی از سوی خدا صورت گرفت. بررسی یادداشت‌ها و تحلیل‌های پیرامون این موضوع نشان می‌دهد برخی با تکیه بر دلالت‌هایی مانند مسئله رنج و شرور و مغایرت آن با وجود خالق رحمان، و اعتبار زیاد علم، و از طرفی دیگر توقف مناسک دینی جمعی و تعطیلی مراکز مذهبی، معتقدند که این شرایط موجب تضعیف باورهای دینی جامعه می‌شود. در حالی که برخی دیگر مدعی هستند ناتوانی انسان و علم کنونی در برابر ویروس کرونا و اعتقاد به رحمت الهی می‌تواند منجر به تقویت باورهای دینی و بازگشت به دین و معنویت شود. به بیان دیگر، وقتی بحران‌هایی مانند بلایای طبیعی یا بیماری یا فقر به وجود می‌آید، زندگی انسان آشفته و پریشان می‌شود و امنیت حیاتی انسان لطمه می‌بیند. توسعه، امنیت وجودی می‌دهد و سبب می‌شود گرایش انسان‌ها به مسائل ماورایی کم‌رنگ شود، مردم احساس قدرت دارند و زندگی‌شان رونق دارد و به پیش می‌رود. اما با پدید آمدن بحران، جریان عادی و روزمره زندگی بر هم می‌خورد و امنیت وجودی لطمه می‌بیند. نوریس و اینگلهارت معتقدند در چنین وضعیتی فرصت برای بازخیزش دین به وجود می‌آید (نوریس و اینگلهارت، ۱۳۸۷: ۴۱). در عصر عقل‌گرایی و جهان‌بینی علمی، بسیاری از افراد پدیده‌ها را بدون نیاز به خدا یا فلسفه، به وسیله علم توضیح می‌دهند. اما با شیوع کرونا و بحرانی شدن شرایط، و ناکامی پزشکی مدرن در مهار و کنترل بیماری، سردرگمی انسان در پیش‌بینی آینده جهان‌کرونايي بیشتر شده است. گویی انسان با ناامیدی از تبیین‌های علمی و روش‌های درمانی پزشکی، دوباره به دنبال مأوایی در افکار متافیزیکی خود می‌گردد.

در تازه‌ترین پیمایش مرکز تحقیقات پیو، از پرسش‌شوندگان ۱۴ کشور درباره تأثیر شیوع کرونا بر اعتقادات دینی مردم سؤال شده است. بخشی از نتایج این پیمایش در جدول زیر آمده است.

جدول ۱. نتایج پیمایش مرکز تحقیقات پیو

مؤلفه‌ها	آمریکا (درصد)	اسپانیا (درصد)	ایتالیا (درصد)	کانادا (درصد)
شیوع کرونا سبب شده اعتقادات دینی مردم قوی‌تر شود	۲۸	۱۶	۱۵	۱۳
کرونا به تقویت باورهای مذهبی هم‌میهنان آنان انجامیده است	۲۸	۱۷	۱۹	۱۶
کرونا با باورهای مذهبی بی‌ارتباط است	۶۸	۷۸	۸۱	۸۳
کرونا باورهای دینی را ضعیف‌تر کرده است	۴	۵	۳	۲

نتایج این پیمایش نشان می‌دهد با آنکه شیوع کرونا بسیاری از مراسم و آیین‌های مذهبی در سراسر جهان را تعطیل کرده است، اما روی هم‌رفته تعداد اندکی از مردم اعتقاد دارند که کرونا باورهای مذهبی آنان را تضعیف کرده است. به صورت میانگین در کشورهای مورد بررسی ۳،۵ درصد از پرسش‌شوندگان چنین فکر می‌کنند. در ۱۱ کشور از ۱۴ کشور مورد بررسی، افرادی که می‌گویند ایمان مذهبی آنها تقویت شده است بیشتر از کسانی هستند که معتقدند ایمان آنها ضعیف شده است. این نظرسنجی همچنین از مردم سؤال کرده است که آیا قدرت ایمان مذهبی در کل کشورشان به دلیل همه‌گیری تغییر کرده است؟ تقریباً در همه کشورهای مورد بررسی اکثریت می‌گویند که ایمان مذهبی مردم کشورشان به دلیل همه‌گیری تغییر چندانی نکرده است. به طور میانگین در میان ۱۴ کشور، ۶۶ درصد می‌گویند ایمان مذهبی مردم در کشورشان تقریباً مشابه قبل از همه‌گیری است، در حالی که ۱۵ درصد معتقدند ایمان در میان مردم کشورشان قوی‌تر شده و ۸ درصد نیز معتقدند ضعیف‌تر شده است.

بر اساس نظرسنجی دیگری که توسط دانشکده الهیات دانشگاه شیکاگو انجام شده، دو سوم دین‌داران آمریکایی معتقدند ویروس کرونا پیامی از طرف خداوند است. از این میان ۳۱ درصد عمیقاً معتقدند کرونا نشانه‌ای از جانب خداوند به انسان برای ایجاد تغییر است و بقیه نیز تا حدی به این دیدگاه باور دارند. آسوشیتدپرس و مرکز پژوهش‌های امور عمومی مردم آمریکا نیز به دنبال یافتن معنای شیوع این بیماری نزد مردم، دست به نظرسنجی زدند. نتایج نشان می‌دهد وجود معنا و نشانه در این پاندمی، حتی شامل افرادی نیز می‌شود که خود را معتقد به هیچ یک از ادیان

رسمی نمی‌دانند. در بین مسیحیان، کاتولیک‌ها و پروتستان‌های میانه‌رو (۲۸ درصد) و سفیدپوستان انجیلی (۴۳ درصد) بیش از گروه‌های دیگر با نشانه بودن ویروس کرونا کاملاً موافقت. در بین گروه‌های نژادی و قومی، ۴۷ درصد از سیاه‌پوستان آمریکا صرف نظر از تحصیلات یا درآمد یا جنسیت، قویاً به نشانه بودن ویروس کرونا باور دارند، در حالی که این تفکر در بین ۳۷ درصد لاتین‌ها و ۲۷ درصد سفیدپوستان آمریکا رواج دارد. در مجموع ۸۰ درصد آمریکایی‌ها به وجود خدا باور دارند که از این میان ۱ درصد شیوع ویروس کرونا را باعث تضعیف باورهای خود دانسته‌اند و ۲۶ درصد آن را باعث افزایش ایمان و باورهای خود دانسته‌اند (دین آنلاین^۱، ۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۹). این یافته‌ها حاکی از آن است که در کشوری با گستره‌ای از افراد با گرایش‌های متنوع نژادی و قومی و دینی، شیوع کرونا تأثیر گسترده‌ای بر اعتقادات دینی مردم داشته است و بیش از آنکه موجب تضعیف باورهای دینی شود، به تقویت آن کمک کرده است.

کووالچیک و همکاران (۲۰۲۰)، در مطالعه خود این پرسش را مطرح کردند که آیا قرار گرفتن در معرض کووید ۱۹ ایمان را افزایش می‌دهد؟ آنها معتقدند جوامع مدرن، پیش از همه‌گیری کووید ۱۹، تمرکزشان عمدتاً بر بدن و رفاه بوده، و معنویت را تا حد زیادی نادیده گرفته‌اند، و بنابراین نیازهای انسان را فقط به حوزه فیزیکی محدود می‌ساختند. تحقیقات آنها به عنوان بخشی از نظرسنجی‌ها در جامعه لهستان نشان می‌دهد افرادی که دچار ترس یا رنج یا بیماری می‌شوند، اغلب «تجدید روحی» را تجربه می‌کنند. به بیان این محققان، شاید «نسل ویروس کرونا» جدیدی در حال شکل‌گیری است که در آن معنویت رشد می‌یابد. آنها در مطالعه خود به این یافته رسیدند که زنان جوان لهستانی معتقدند ایمان، آنها را در برابر ویروس کرونا محافظت می‌کند (۶۴٪). شاید این نتیجه مربوط به تصویر خدا به عنوان پدري خوب و مهربان باشد که بتواند انسان‌ها را از شر همه رنج‌ها و مصیبت‌ها برهاند (کووالچیک و دیگران، ۲۰۲۰).

بنیادگرایان مذهبی نیز به طور کلی ویروس کرونا را به عنوان نشانه‌ای از آخرالزمان یا قضاوت نهایی می‌دانند (دین^۲، ۲۰۲۰). در مناطق خاصی از کره زمین، کووید ۱۹ با رویدادها و گردهمایی‌های همجنس‌گرایان مرتبط دانسته شد. ادعا شد که کووید ۱۹ مجازات الهی رژه غرور همجنس‌گرایان است و این بیماری کشورهای عربی را تحت تأثیر قرار نخواهد داد، زیرا آنها این گونه اقدامات را ندارند (لویین، ۲۰۲۰).

لویین (۲۰۲۰) در پژوهش خود سه گونه از مواجهه اعتقادی دین‌داران با این بیماری بحران‌زا را برشمرده است:

^۱ <https://www.dinonline.com/17698/>

^۲ Simon Dein

الف) فرجام شناختی؛ به گونه‌ای که این شیوع را نشان‌گر آغاز مصیبت یا پایان زمان می‌داند و ادبیاتی آخرالزمانی دارد که شامل چشم‌اندازها و پیشگویی‌ها و پیش‌بینی‌های فاجعه است.
ب) نظری؛ به گونه‌ای که شیوع آن را توسط خداوند به عنوان مجازات الهی برای گناهان ما می‌داند.
ج) عذرخواهانه؛ به گونه‌ای که معتقد است خداوند اجازه داده این شیوع اتفاق بیفتد — همان طور که برای ایوب مقدر کرد — تا ما را به چالش بکشد که ایمان خود را تجدید کنیم و بهتر در برابر شیطان مقاومت کنیم، یا اینکه صرفاً به ما یادآوری کند که او خداوند است.

در ایران نیز باورهای دینی در میان قشرهای مختلف مردم با پرسش‌ها و چالش‌هایی مواجه شد. در میان فقهای سنتی و نحله‌های گوناگون روشنفکری دینی و نیز در میان مردم در مورد جایگاه خدا، تبیین مسئله شر، دعا، تقدس، توسل، توکل، شفاعت و مهدویت اختلاف نظرهای گوناگونی پدید آمد. به عنوان نمونه بخشی از این چالش‌ها و تردیدها از این‌جا ناشی می‌شد که تقدس به چه معنا است؟ آیا مکان مقدس وجود دارد؟ آیا هر مکانی که مقدس بود به این معناست که موجب ایمنی از بیماری‌ها می‌شود؟ چگونه حرم‌های امامان شیعه که «دار الشفاء» خوانده می‌شوند و متدینان موقع بحران‌ها به آنها پناه می‌برند، حالا خود برای پیشگیری از شیوع بیماری بسته شدند؟ چگونه شهر قم که در روایات شیعه «پناهگاه شیعیان» و «آشیانه آل محمد» خوانده شده، از قضا خود آغازگر ویروس‌گستری شد؟ این پرسش‌ها و چالش‌ها تا حدی مورد توجه قرار گرفت که پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه در تارنمای خود صفحه‌ای با عنوان «شبهات کرونایی» ایجاد کرد تا به آنها پاسخ دهد. همچنین در اقدامی دیگر از سوی یکی از نهادهای مذهبی، به مدیران هیئت‌های مذهبی و سخنرانان و مداحان، «بسته‌های معرفتی پاسخ به شبهات کرونایی» (تألیف‌شده توسط آیت الله محمدتقی مصباح یزدی) ارائه شد (ایرنا^۱، ۳۰ مرداد ۱۳۹۹).

نتایج نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) نشان می‌دهد در پاسخ به این سؤال که «اهمیت دین و خداوند در این مدت شیوع کرونا برای شما نسبت به قبل چه تغییری کرده است؟»، چه در نظر افراد گروه سنی جوان که نسل جدید هستند و طبق برخی نظریات مستعد تغییر بیشتری هستند، و چه در نظر سایر پاسخ‌گویان، اهمیت دین و خدا غالباً بیشتر از قبل شده است.

^۱ <https://www.ima.ir/news/83911656/>

جدول ۲. نتایج نظرسنجی ایسپا

مؤلفه‌ها	کل پاسخگویان (درصد)	گروه سنی جوان (درصد)
شیوع کرونا سبب افزایش اهمیت دین و خدا برای پاسخ‌گو شده است	۴۷	۴۱/۵
شیوع کرونا تغییری در اهمیت دین و خدا برای پاسخ‌گو ایجاد نکرده است	۴۸/۴	۵۳/۲
شیوع کرونا سبب کاهش اهمیت دین و خدا برای پاسخ‌گو شده است	۳/۵	۵/۴

نظرسنجی دیگری نیز با عنوان «دیدگاه مردم در خصوص کرونا» در سطح ملی توسط گروه افکارسنجی دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات انجام شده است. در بخشی از موج اول این نظرسنجی از پاسخگویان خواسته شده است میزان موافقت خود با این گویه را بیان کنند: «در این شرایط پیش‌آمده بیشتر از قبل به درگاه خدا دعا می‌کنم.» ۶۰/۵ درصد پاسخگویان موافق و تنها ۷/۹ درصد آنان با جمله مذکور مخالف بوده‌اند. ۱۷/۷ درصد افراد پاسخ‌گو نیز در این زمینه نظری بینابین داشته‌اند. همچنین ۳۴/۲ درصد پاسخگویان با این ادعا که «مسائل و مشکلاتی که ویروس کرونا ایجاد کرده منجر به ایجاد سؤالات اعتقادی جدیدی برایم شده است» مخالف و ۲۵/۵ درصد با این مسئله موافقت. این یافته‌ها نشان می‌دهد با وجود بحران ناشی از کووید ۱۹ همچنان می‌توان دین را به عنوان نیروی پیشران و پر قدرت در جامعه ایران به شمار آورد. هرچند شیوع این بیماری عده‌ای را به تردید در اعتقادات مذهبی‌شان واداشته اما باعث قوی‌تر شدن بنیان‌های اعتقادی تعداد بیشتری از مردم شده است.

فراستخواه (۱۳۹۹) بدون اشاره به تضعیف یا تقویت جایگاه دین در جامعه ایران، مسیر سومی را برای دین‌داری در این جامعه متصور است. او کرونا را منشأ تحول در الگوهای رفتار دینی می‌داند و معتقد است این تغییرها و تکثرها در گونه‌های دین‌ورزی در سطح جامعه ایران، به دین‌داری پسامدرن خواهد انجامید. در کنار انواع باورهای غیردینی مدرن و پست‌مدرن، الگوهای گرایش و عمل و رفتار و فرهنگ دینی هم تحت تأثیر این روند بزرگ قرار خواهند گرفت و تغییراتی در آنها رخ خواهد داد. برخی عوامل مانند جهانی شدن، افزایش سواد، روند بی‌رویه شهرنشینی، و اینترنت، جامعه را از قبل به این سمت سوق می‌داد. اما با فاجعه شیوع بیماری، این تحولات سرعت بیشتری می‌گیرد، و دین‌داری اقتضایی یا پلورالیسم دینی رشد می‌کند و اتفاقاً نقد و تکثر را هم می‌پذیرد. او با بیان اینکه دین‌ورزی در اثر این تغییرات

می‌تواند پراگماتیک و به تعبیری اقتضایی باشد اظهار کرد انواع دین‌داری‌های گذشته بر اساس یکی از این موارد فقهی یا ایدئولوژیک یا سنتی و دارای چارچوب بود، اما به نظر می‌رسد این مدل در ایران در حال تغییر است و شاهد نوعی دین‌داری بی‌شکل هستیم. به بیان دیگر، دین به عنوان مرجع جای خود را به دین به عنوان منبع می‌دهد، و دین‌داری‌ها فردی‌تر و تنوعات آن بیشتر می‌شود. او می‌گوید «به تعبیری که از افخمی^۱ وام می‌گیرم، همان طور که وبا ایران را به سمت امر مدرن سوق داد که سبب ظهور مشروطه و بعداً نوسازی شد و در پهلوی خود را نهادینه کرد، تصور می‌کنم کرونا هم در ایران این تأثیر را خواهد گذاشت و ایران را به سمت یک جامعه پسامدرن هل خواهد داد» (فراستخواه، مصاحبه با ایکن، ۲۴ شهریور ۱۳۹۹).

۲.۱. تأثیر کرونا بر بعد مناسکی

مناسک جمعی بارزترین مجال بروز و ظهور ادیان در دنیای مدرن است. در همه ادیان و مذاهب و فرقه، مناسک وجود دارد. بعد مناسکی در کنار بعد اعتقادی ابعاد اصلی دین‌داری را تشکیل می‌دهند. این بعد با ایجاد روح جمعی و گسترش احساسات همگانی می‌تواند زمینه‌های لازم را برای پیوند میان اعضا و انسجام اجتماعی فراهم آورد. آیین‌های مذهبی مردم را گرد هم می‌آورد و بدین‌سان پیوند مشترکشان را دوباره تصدیق می‌کند و در نتیجه همبستگی اجتماعی را تحکیم می‌بخشد (سراج زاده و جواهری و ولایتی خواجه، ۱۳۹۲: ۷۳).

عالم‌گیری و ویروس کرونا باعث تعطیلی مناسک جمعی و هر گونه اجتماع دینی شده‌است. تعطیلی نمازهای جمعه و جماعت، لغو مراسم اعتکاف، احیاء حج تمتع و عمره مفرده، آیین‌های میلاد و عزاداری پیشوایان دین و لغو مراسم دعاهاى مختلف به صورت جمعی در دنیای اسلام از جمله پیامدهای همه‌گیری و ویروس کرونا است. در دنیای مسیحیت نیز مراسم عید پاک لغو یا با تغییرات برگزار شد. در مجموع اکثریت دین‌داران در جهان، اعمال و مناسک جمعی دینی را که سلامت انسان را به خطر می‌انداخت لغو و تعطیل کردند (چیت‌ساز قمی، ۱۳۹۹: ۱۵۵).

در همین زمینه، مؤسسه نظرسنجی گالوپ (۲۰۲۰)^۲ گزارش داده‌است که بیماری عالمگیر کووید ۱۹ از طرق مختلف مانند لغو عبادت‌های جمعی گوناگون و تعطیلی مدارس یکشنبه در کشورهای مسیحی و همچنین لغو زیارت‌ها و مراسم و رویدادهای مذهبی بر دین تأثیر گذاشته است. بسیاری از کلیساهای، کنیسه‌ها، مساجد، و معابد، مراسم عبادی‌شان را از طریق برنامه‌های

^۱امیرارسلان افخمی دانشگاه جورج واشنگتن مؤلف کتاب شیوع مدرن: امپریالیسم و سلامت عمومی در ایران عصر وبا

^۲ "Religion and the COVID-19 Virus in the U.S.", news.gallup.com, retrieved 21 April 2020.

آنلاین در دوران همه‌گیری ارائه داده‌اند. بر اساس گزارش گالوپ، چشم‌گیرترین پیامد برای دین، تغییر سریع خدمات مذهبی از عبادت حضوری به عبادت آنلاین بوده‌است. در حالی که تقریباً صد سال است، کلیساها از روش‌های ارتباطی مختلفی برای رسیدن به مخاطبان خود مانند رادیو و تلویزیون و رسانه‌های آنلاین استفاده می‌کنند، گالوپ می‌گوید که توقف عبادت حضوری یکی از مهم‌ترین اختلالات ناگهانی در عمل دین در تاریخ ایالات متحده بوده است. مناسک یهودیان ارتدکس تحت تأثیر این بحران قرار گرفته است. آنها معمولاً روزانه سه بار برای نماز جماعت گرد هم می‌آیند و به طور منظم برای رویدادهای مشترک، تعطیلات مذهبی، مناسبت‌های زندگی، و مطالعات مذهبی جمع می‌شوند (پیروتنسکی و دیگران، ۲۰۲۰). هرچند مناسک جمعی به تعطیلی کشیده شده و یا به فضای مجازی منتقل شده است، اما موتور جست‌وجوی گوگل نشان می‌دهد عمل فردی دعا افزایش چشم‌گیری داشته است. بر اساس آمار جدید جست‌وجوگر گوگل، تا ماه مارس ۲۰۲۰ در ۹۵ کشوری که دسترسی آزاد به اینترنت دارند میزان جست‌وجوی اینترنتی دربارهٔ نیایش و دعا و عبادت در نتیجهٔ شیوع ویروس کرونا ۵۰ درصد افزایش یافته است که رکورد محسوب می‌شود. میزان جست‌وجو با سیر همه‌گیری در مناطق مختلف جهان مطابقت دارد و جست‌وجوها برای هر ۸۰,۰۰۰ مورد ثبت شده دو برابر می‌شود (بنتزن^۱، ۲۰۲۰، نقل شده در پیروتنسکی و دیگران، ۲۰۲۰؛ دین آنلاین، ۲۴ خرداد ۱۳۹۹).

استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی یکی از مهم‌ترین راهکارهای متدینان و نهادهای دینی برای تداوم مناسک جمعی و جبران این تعلیق‌ها بود. به عنوان مثال در هیئت‌ها و مجالس عزاداری مجازی، کاربران رأس زمان مشخصی به صورت آنلاین مراسمی را برگزار می‌کنند. در این نوع مراسم بر اجتماع زمانی به جای اجتماع مکانی تأکید می‌شود. در واقع اجتماع مکانی و زمانی که از ویژگی‌های هیئت‌های مذهبی در دوران پیشاکرونا بود به اجتماع زمانی در دوران پساکرونا تقلیل یافت. در مورد مراسم ختم و ترحیم مجازی که با آیین‌های مذهبی عجین است می‌توان گفت برگزاری آن به صورت مجازی مسبوق به سابقه است و حتی به صورت کسب و کار درآمده و شرکت‌های چندی به ارائهٔ خدمات مراسم ختم مجازی می‌پردازند. اما اجرای آن همواره با واکنش‌هایی از سوی جامعه روبه‌رو بوده و چندان مورد استقبال قرار نگرفته است. به‌ویژه از سوی متدینان و نهادهای دینی حتی مورد مذمت هم قرار گرفته است. با شیوع ویروس کرونا و عدم امکان برگزاری مراسم ترحیم به صورت واقعی، اجرای مراسم ترحیم مجازی مورد استقبال قرار گرفت تا جایی که از سوی آستان حضرت معصومه (س) نیز به اجرا

^۱ Jeanet Sinding Bentzen

درآمد. زیارت نیز یکی دیگر از مناسک شیعی است که دین‌داران در طول تاریخ به آن عنایت و اهتمام داشته‌اند. این عمل عبادی نزد شیعیان جایگاهی ویژه دارد و از نمادهای فرهنگ شیعه به شمار می‌رود. زیارت از راه دور و نایب شدن برای انجام زیارت از قبل در فرهنگ دینی بوده است. در سال‌های اخیر با نفوذ و گسترش فضای مجازی، ارائه خدمات مذهبی در فضای مجازی گسترش یافته و سرویس‌هایی مانند زیارت آنلاین ارائه می‌شود. در زیارت مجازی، اماکن متبرکه مانند تور مجازی شبیه‌سازی می‌شود تا بازدیدکننده بتواند به قسمت‌های مختلف آن مراجعه کند. پس از شیوع کووید ۱۹ استفاده از این برنامه‌ها و سرویس‌ها رواج جدیدی پیدا کرده است و با استقبال دین‌داران مواجه شده است (چیت‌ساز قمی: ۱۵۸-۱۵۶).

از این رو زیست دین‌دارانه در بحران کرونا تغییر قابل ملاحظه‌ای داشته و بحث‌های دامنه‌داری را درباره آینده مناسک دینی در دوران پسا کرونا میان صاحب‌نظران و پژوهشگران موجب شده است. فراستخواه عقیده دارد به دنبال شیوع این بیماری، شاهد یک نوع تکثر امر دینی در جامعه خواهیم بود و حتی مناسک هم در شکل قالبی به‌سادگی از جامعه رخت بر نمی‌بندد، بلکه می‌تواند به شکل‌های جدید با توجه به ظرفیت‌های امر مجازی خود را تطبیق و به حیات خود ادامه دهد. او معتقد است تصور اینکه مناسک دینی به طور کلی از بین می‌روند ساده‌انگاری است و ما با مناسک‌گرایی جدید یا پساجدید روبه‌رو خواهیم شد که در آن برخی مناسک امکان رشد خواهند یافت و برخی عقب‌نشینی خواهند کرد. او معتقد است مناسک به شکل مجازی بازتولید می‌شود و در فضای مجازی هاله‌های تازه‌ای ساخته می‌شود (فراستخواه، ۱۳۹۹).

در همین زمینه، سومین موج از مجموعه نظرسنجی‌های انجام‌شده توسط گروه افکارسنجی پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات نیز وضعیت برگزاری مراسم و مناسک دینی را بررسی کرده است. در این نظرسنجی ۳۴ درصد پاسخگویان گفته‌اند به صورت آنلاین و یا از طریق تلویزیون در مراسم عزاداری ایام محرم امسال شرکت کرده‌اند. ۲۲ درصد افراد نیز به صورت حضوری در این مراسم حضور یافته‌اند. ۴ درصد افراد پاسخگو نیز فقط در مراسم عزاداری محدود به اعضای خانواده مشارکت داشته‌اند. ۴۰ درصد پاسخگویان نیز اعلام کرده‌اند امسال در مراسم عزاداری محرم حضور نیافته‌اند. این یافته‌ها مؤید آن است که در جامعه ایران مناسکی چون عزاداری محرم اهمیت زیادی دارد و مجموعاً ۶۰ درصد افراد با وجود شرایط خاص کرونایی، این مناسک را انجام داده‌اند. همچنین این یافته‌ها نشان می‌دهد دین‌داران از قابلیت تطبیق بهره برده‌اند و مناسک مذهبی را به شکل نوآورانه و با ابزارهای ارتباطی برگزار کرده‌اند.

۳.۱. تأثیر کرونا بر بعد پیامدی: مواجهه دین با کرونا

برای بررسی پیامدهای باور و عمل دینی در این دوران خاص، می توان نحوه مواجهه دین با کرونا را در دو قالب کارکردها و کژکارکردها صورت بندی کرد که در بخش بعد به آن پرداخته خواهد شد.

الف) بخشی از مسئله: کژکارکردهای باورهای دینی در مواجهه با کووید ۱۹

جدول ۳. دسته بندی کژکارکردهای باورهای دینی در مواجهه با کووید ۱۹

مقوله اصلی	مقولات	مفاهیم
اینفودمی	اطلاعات غیر صحیح مذهبی	نوشیدن ادرار گاو در هند، ترکیب آب و خاک مقدس در قبر قدیس شریل ^۱ راهب مارونی، تلاش برای ساخت واکسن کار شیطان است، «ویروس سکولار»، کارآمدی اجزای بارگاه ائمه در شفای بیماری (درب بارگاه و ...)
	اطلاعات غلط پزشکی	وجود تراشه موسوم به G5 در واکسن کرونا آزمایش های آخال زمانی است، درمان مقعدی با روغن بنفشه
	زیر سؤال بردن فعالیت های تجربی در حوزه پیشگیری	فاصله گذاری و قرنطینه و استفاده از ماسک

مواجهه دین با کرونا چالش هایی به همراه داشت. از آن جمله می توان به اطلاعات ناصحیح بهداشتی برخی متولیان دین در مورد پیشگیری یا درمان یا واکسن کووید ۱۹ و همچنین مقاومت برخی دین داران در برابر تعطیلی اماکن مذهبی اشاره کرد. پاندمی کووید ۱۹ منجر به اینفودمی شد. اطلاعات غلط، بخش قابل توجهی از این اینفودمی بود که به کمک شبکه های اجتماعی در این دوران ظهور کرد و بر جوامع اثر گذاشت. بخشی از این اطلاعات غلط ناشی از نوپدیدی و ناشناختگی این بیماری برای همگان بود که حتی کارشناسان خبره پزشکی را در برخی کشورها به اظهارات ضد و نقیض واداشت. بخشی دیگر که به عرصه دین مربوط می شود

^۱ Saint Charbel Makhlouf (1828—1898)

ناشی از باورهای عمیق دینی بود که بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ را مجالی برای بازطرح جدال دیرینه علم و دین یافت و مجادلات پیرامون تبیین حوزه‌های نفوذ هر یک بالا گرفت. برخی روشنفکران دینی معتقد هستند دین‌گرایی سنت‌گرایانه و نهادی همراه با فلسفه‌ای جبرگرایانه و دیانت معیشت‌اندیش منجر به گسترش اپیدمی است و در عین حال سیاست‌مداران و مدیران امور هم تسلیم این امور شده‌اند.

در دوران شیوع ویروس کرونا، اطلاعات غلط مذهبی منتشر شده در رسانه‌های اجتماعی باعث ترس و سردرگمی و آلودگی فضای آنلاین شده است. در پژوهشی که مطالب مورد توجه (کلیک‌خور) دینی در قالب حدیث‌های جعلی و توصیه‌های مذهبی شخصیت‌های دینی را بررسی کرده است، به این موضوع پرداخته شده که چگونه پدیده اطلاعات غلط مذهبی، ویژگی تعیین‌کننده عرصه مجازی در منطقه خاور میانه و شمال آفریقا است که طی دوره بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ حادث‌تر هم شده است. رژیم‌های سخت‌گیرانه سانسور و بی‌اعتمادی عمومی به دولت‌ها و مقامات، پیگیری اخبار و اطلاعات را از منابع معتبر دشوار می‌کند. پدیده اطلاعات غلط مذهبی ویژگی بارز این منطقه جغرافیایی است که از طریق رسانه‌های اجتماعی جریان می‌یابد. این پدیده اگرچه منحصر به دوران این بیماری نیست، تأثیر آن در این دوره بسیار شدیدتر شده است (علیمردانی و السواح، ۲۰۲۰).

اطلاعات غلط مبتنی بر باورهای دینی در دوران کرونا در ادیان مختلف مشاهده شده است. به عنوان مثال گزارش شده است که گروهی از هندوها مراسمی برای نوشیدن ادرار گاو ترتیب داده بودند، چرا که معتقد بودند این عمل از ابتلا به ویروس کرونا جلوگیری می‌کند (ایسنا، ۲۴ اسفند ۱۳۹۸)^۱. اعتقاد آنها بر این بود که ادرار گاو خواص تقویت‌کننده ایمنی و از بین‌برنده ویروس دارد و از این رو در بعضی مناطق از آن به عنوان ضد عفونی‌کننده بالقوه استفاده می‌شد (گوش^۲، ۲۰۲۰، نقل‌شده در هاشمی^۳ و دیگران، ۲۰۲۰). نمونه دیگر از این نوع توصیه‌های درمانی مبتنی بر ایمان، ترکیب آب و خاک مقدس در قبر راهب مارونی مار^۴ شربل (جَبَل لبنان) و استعمال آن برای مقابله با کووید ۱۹ بود (دارویاس^۵، ۲۰۲۰، نقل‌شده در هاشمی و دیگران، ۲۰۲۰).

^۱ <https://www.isna.ir/print/98122418368/>

^۲ S. Ghosh

^۳ Furqan Khurshid Hashmi

^۴ Mar

لغت سوری به معنای آقا و خدا که در مورد قدیسان به کار می‌رود

^۵ R. Darwias

اُسکار گوتی‌یرس^۱، مبلغ مذهبی نامدار مکزیکی نیز در صفحه فیسبوکش که ۲۲۰ هزار دنبال‌کننده دارد، دی‌اکسید کلر^۲ را درمان کرونا معرفی کرد و نوشت «دی‌اکسید کلر خطر دارد – برای کی؟ برای شرکت‌های داروسازی و دولت‌های فاسد». کاردینال آنتونیو یوورا^۳ در اسپانیا، تلاش برای ساخت واکسن را «کار شیطان» دانست چون در آن از «جنین‌های سقط‌شده» استفاده می‌شود. فرناندو و ویویانا ویینی^۴، زوج مبلغ آرژانتینی هم در مخالفت با واکسن، اعلام کردند واکسن کرونا ابزاری از سوی فراماسون‌هایی نظیر بیل گیتس^۵ است برای کار گذاشتن تراشه در تن مردم. آنها مدعی شدند که «ویروس کرونا، تراشه (موسوم به 5G) و واکسن آن، آزمایش‌های آخرالزمانی» است (یورونیوز فارسی^۶، ۲۰۲۰/۰۹/۰۳).

افزون بر این، برخی اقدامات برخاسته از ایمان دینی نیز باعث جلوگیری از اقدامات پیشگیرانه تعیین‌شده علیه این بیماری شده است (سازمان بهداشت جهانی^۷، ۲۰۲۰). از جمله می‌توان به مخالفت متولیان دین با تعطیلی عبادت‌گاه‌ها و لغو گردهمایی‌های مذهبی اشاره کرد که موارد آن در دین‌ها و آیین‌های مختلف مشاهده شده است. یک کشیش در لوئیزیانا^۸ آمریکا با برپایی مراسم عید پاک با حضور بیش از هزار نفر جمعیت، که یکی از آنها (وکیل وی) متعاقباً درگذشت، منع ایالتی را نقض کرد و ادعا کرد: «شیطان و ویروس مانع ما نخواهند شد. خدا ما را از هر گونه آسیب و بیماری محافظت خواهد کرد.» (مکی^۹، ۲۰۲۰). یک مبلغ مسیحی پنتی‌کاستی^{۱۰} نیز شیوع کووید ۱۹ را طرحی برای نابودی مسیحیان مسن و ترویج سوسیالیسم توسط شیطان عنوان کرد (استون^{۱۱}، ۲۰۲۰، نقل‌شده در لوین، ۲۰۲۰). هر دو کشیش از جماعت عبادت‌کننده خود خواستند تا هشدارهای بهداشت عمومی را نادیده بگیرند و به تجمع در گروه‌های عمومی بزرگ در کلیسا ادامه دهند (لوین، ۲۰۲۰).

¹ Oscar Gutierrez

² chlorine dioxide (ClO₂)

دی‌اکسید کلر / کلر دی‌اکسید

³ Antonio Cañizares Llovera

⁴ Fernando and Viviana Vienni

⁵ William Henry Gates

⁶ <https://per.euronews.com/2020/09/03/religious-media-effect-on-coronavirus-crisis-in-latin-america>

⁷ World Health Organization

⁸ Louisiana

⁹ R. McKay

¹⁰ Pentecostal

¹¹ M. Stone

گروهی از مسلمانان نیز با استناد به قرآن کریم از اقدامات احتیاطی توصیه شده اجتناب کردند: «حسبنا الله و نعم الوکیل» (خدا ما را بس است و او چه خوب نگهبان و یآوری است). علاوه بر این در چارچوب دین، اعتقاد به اینکه زندگی و مرگ در دست خدا است اتخاذ اقدامات پیشگیرانه علیه کووید ۱۹ را بی اعتبار می کند (هاشمی و دیگران، ۲۰۲۰). در ایران عباس دو تن از شخصیت های دینی و مدرسان علوم حوزوی از کرونا با عنوان «ویروس سکولار» نام بردند که جامعه را به سمت بی دینی سوق می دهد (تسنیم^۱، ۴ مرداد ۱۳۹۹؛ مشرق^۲، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۹). تولیت حرم حضرت معصومه (س) نیز در مخالفت با بستن درهای حرم گفته بود: «ساختارهای شناختی معماری حرم مطهر نشان می دهد که علاوه بر الگوی حقیقی تقابل با کرونا که همان آرامش و سکینه عمومی است، سازه های حرم مطهر نیز در بالاترین سطح آنتی باکتریایی بوده و مانع از شیوع عمومی بیماری های واگیردار و سد محکمی برای اپیدمی کرونا است ... ما این حرم مقدس را دارالشفای می دانیم... باید این جا باز باشد. باید با قوت مردم بیایند؛ البته ما احتیاط را هم شرط می دانیم و مسائل بهداشتی را هم رعایت می کنیم» (همشهری آنلاین^۳، ۷ اسفند ۱۳۹۸).

در برخی کشورها این گونه اظهارات از زبان مقامات دولتی نیز شنیده شد. نمونه آن سخنان معاون نخست وزیر لهستان بود که در مخالفت با تعطیلی کلیساها گفت «کلیساها مانند بیمارستان های روح هستند» (کووالچیک و دیگران، ۲۰۲۰). رهبر تانزانیا نیز به مردمش توصیه کرد برای رهایی از ویروس کرونا در یک راهپیمایی سه روزه دعا و نیایش شرکت کنند. او که نام کووید ۱۹ را هم ذات الریه گذاشته، اعتقادی به کرونا ندارد و گفته بود نیازی به واکسن کرونا نیست (ایسنا، ۵ اسفند ۱۳۹۹)^۴. رئیس جمهور ایران نیز در مخالفت با تعطیلی مراسم محرم گفت «عزاداری امام حسین (ع) در شهرها و روستاها در همه مناطق که وضعیت قرمز و زرد و سفید وجود دارد، اما با تراکم کمتر و رعایت فاصله گذاری باید انجام شود» (ایرنا^۵، ۴ مرداد ۱۳۹۹).

این موضوع در ایران نسبت به سایر کشورها با شدت بیشتری مطرح شده است. یکی از دلایل این امر واکنش های برخی مدعیان طب اسلامی به شیوع کرونا در کشور است (چیت ساز قمی، ۱۳۹۹: ۱۵۶). نمونه ای از شکاف و تقابل بین مقامات پزشکی و مقامات مذهبی در ایران،

¹ <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/05/04/2313580/>

² <https://www.mashreghnews.ir/news/1070674/>

³ <https://www.hamshahrionline.ir/news/487324/>

⁴ <https://www.isna.ir/news/99120503283/>

⁵ <https://www.irna.ir/news/83883514/>

فعالیت‌های برخی روحانیان کمتر شناخته شده، از جمله آیت‌الله عباس تبریزیان است که به عنوان «پدر طب اسلامی» شناخته می‌شود؛ طبی که علم پزشکی جهانی را به عنوان ستون نفوذ غرب رد می‌کند (آکیارش [آرامش، ۲۰۱۸، نقل شده در علیمردانی و السواح، ۲۰۲۰]. هم‌زمان با بروز بحران کووید ۱۹ در ایران، آیت‌الله تبریزیان به پیروان مبتلا به ویروس، طبق دستور مکتب «طب اسلامی»، درمان مقعدی با روغن بنفشه را توصیه کرد. آیت‌الله تبریزیان همچنین در مورد واکسن کووید ۱۹ در کانال تلگرامی خود مدعی شد کسانی که واکسن زده‌اند میکروچیپ داشته، دچار تغییر ژنتیکی شده، از سنخ انسان بودن خارج شده، مانند ربات عمل کرده و تمایل به هم‌جنس‌بازی پیدا کرده‌اند (اعتماد آنلاین، ۱۹ بهمن ۱۳۹۹).

گرچه نمی‌توان گفت مخالفت برخی از روحانیون با توصیه‌های پزشکی، عاملی تعیین‌کننده در بالا بودن میزان ابتلا و مرگ‌ومیر در ایران بوده است، اما این امر در جامعه‌ای که پیش‌تر دچار شکاف و گسست شده و در پی یافتن منابع و مراجع مناسب برای پیگیری است، به قطبی شدن واکنش‌ها دامن می‌زند (علیمردانی و السواح، ۲۰۲۰).

مسئله اقتدار نهادهای دینی، مشکل اطلاعات غلط را در ایران پیچیده‌تر می‌کند، چرا که روحانیان شیعه در مرکز تصمیم‌گیری قرار دارند. این ساختارهای پیچیده اقتدار، مشکلات اعتماد عمومی را نیز پیچیده می‌کند. به عنوان مثال آیت‌الله سیدمحمد مهدی میرباقری، نماینده مجلس خبرگان و رئیس فرهنگستان علوم اسلامی، معتقد است جهان غرب در مورد ویروس کرونا بزرگ‌نمایی کرده است و این بزرگ‌نمایی که به قرنطینه همگانی انجامیده، توطئه‌ای است که آنها با هدف شکست تمدن اسلامی طراحی کرده‌اند (خبرگزاری فارس^۱، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۹). چنین اظهاراتی اقتدار علم و پزشکی را در تقابل مستقیم با اقتدار نخبگان مذهبی ایران قرار می‌دهد (علیمردانی و السواح، ۲۰۲۰).

اطلاعات ناصحیح مذهبی را کنشگران متنوعی عرضه می‌کنند. از یک طرف، نمونه‌هایی از اطلاعات ناصحیح از بالا به پایین را از برخی متصدیان حوزه مذهب مشاهده کردیم که از مزایای شبکه‌های اجتماعی برای گسترش روش‌های درمانی غیرپزشکی بهره‌مند می‌شوند. از طرف دیگر، پدیده اطلاعات غلط از پایین به بالا نشان می‌دهد که تولیدکنندگان محتوا از عدم اطمینان ناشی از همه‌گیری برای جذب مشترکان و دنبال‌کنندگان جدید بهره می‌گیرند.

این نوع نگرش مختص متولیان دین و مقامات دولتی نیست و در میان مردم هم طرفداران زیادی دارد. نظرسنجی ایسپا در سؤالی، از هشت مکان یا فعالیت که در ایام شیوع کرونا تعطیل شده نام برده و از پاسخ‌گویان پرسیده که ترجیح می‌دهند کدام یک از این مکان‌ها زودتر

^۱ <https://www.farsnews.ir/news/13990129000542/>

بازگشایی شود. در این سؤال پاسخ‌گویان می‌توانستند ۳ گزینه را انتخاب کنند. نتایج نشان می‌دهد اماکن مذهبی و زیارتی هم‌ردیف با مراکز تجاری و خرید با حدود ۳۳ درصد، در صدر انتخاب و ترجیح مردم برای بازگشایی و رفع محدودیت بوده است، و نکته قابل توجه این است که این میزان تقریباً به نسبت مساوی بین همه گروه‌های جنسی و سنی و تحصیلی وجود دارد.

ب) بخشی از راه حل: کارکردهای دین در مواجهه با کرونا

آیا واکنش‌هایی که برشمردیم تنها مواجهه‌ای است که دین‌داران در شرایط این‌چنینی ارائه می‌دهند؟ آیا در چنین مواقعی ورود دین به قلمرو علم اجتناب‌ناپذیر است؟ آیا دین‌داران و نهادهای دینی ظرفیت‌هایی دارند که بتوانند در تلاش جمعی برای مقابله با چالش موجود سهیم باشند؟ شواهد نشان می‌دهند چنین ظرفیت‌هایی همواره وجود داشته است. این ظرفیت‌های بالقوه باید در سطح وسیع‌تری گسترش یابند.

برای مقابله با شیوع فعلی و چالش‌های بزرگ و کوچک سلامت عمومی، هم می‌توان از طریق ایمان شخصی و هم از طریق عملکردهای سازمان‌های دینی به بهبود شرایط کمک کرد. دین‌داران می‌توانند از منابع دینی‌ای که ممکن است روحیه آنها را تقویت کند و سلامت روان آنها را ارتقا دهد، استفاده کنند و همچنین با استناد به آموزه‌های دینی به یاری هم‌نوعانشان بشتابند. سازمان‌ها و نهادهای مذهبی و رهبرانشان می‌توانند با در نظر گرفتن تعهد اخلاقی خدمت به هم‌نوعانی که با عدم اطمینان یا ترس یا رنج روبه‌رو هستند، نقش دینی خود را در انذار جهانیان ایفا کنند. دین در این‌جا می‌تواند نیرویی برای خیر باشد و به افراد کمک کند تا با بسیاری از چالش‌های ناشی از شیوع مقابله کنند (لویس، ۲۰۲۰). نیکولاس ایگلسیاس اشنایدرا^۱، عضو سازمانی است که نقش دین و باورهای مذهبی را در اجتماع بررسی می‌کند. او می‌گوید: «در دوران بیماری همه‌گیر، افراد بیشتر مستعد آن هستند که تحت تأثیر حرف رهبران مذهبی خود قرار بگیرند. در برابر بیماری و احتمال مرگ، انسان‌ها معمولاً نومید و درمانده می‌شوند و این ضعف احساسی، منطق را تضعیف می‌کند و قبول هر وعده محافظت و درمان را آسان می‌کند» (یورونیوز فارسی، ۲۰۲۰/۰۹/۰۳). بنابراین رهبران دینی می‌توانند در میانه این پاندمی، نقش مؤثری در هدایت جامعه دینی به سوی رفتارهای سلامت‌محور از جمله آموزه حرمت آسیب رساندن به خود و دیگران و همچنین ترغیب پیروان به کمک‌های نوع‌دوستانه داشته باشند.

^۱ Nicolás Iglesias Schneider

آثار پژوهشی روزافزون حاکی از آن است که مردم هنگام کنار آمدن با حوادث استرس‌زا اغلب به دین متوسل می‌شوند (آنو و واسکونسلس^۱، ۲۰۰۵). مذهب در طول قرن‌ها هنگام مصیبت‌ها تسلی و پناهگاه بوده است. حتی وقتی به نظر می‌رسد همه منابع دیگر از کار می‌افتند دین وسیله‌ای برای کنار آمدن و امیدوار بودن و حتی زنده ماندن فراهم کرده است. دعا، خواندن متون مقدس، انجام مناسک و شرکت در عبادت‌های جمعی، ابزاری تاریخی در اختیار مؤمنان بوده و مدت‌ها است که توسط سازمان بهداشت جهانی به عنوان مداخلات مناسب شناخته می‌شود (کنری و کوهن^۲، ۲۰۰۹).

در سال‌های اخیر، تحقیقات نشان داده‌اند که عقاید و اعمال دینی با جنبه‌های مختلف بهداشتی از جمله توانایی کنار آمدن با بیماری، بهبودی پس از بستری شدن در بیمارستان، و نگرش مثبت در شرایط دشوار مرتبط با سلامتی همراه است (آلبرس^۳ و دیگران، ۲۰۱۰؛ پوچالسکی^۴ و دیگران، ۲۰۰۹؛ فلپس^۵ و دیگران، ۲۰۰۹؛ نقل شده در کووالچیک و دیگران، ۲۰۲۰). بنابراین، اهمیت معنویت در عمل بالینی برجسته شده است (بست^۶ و دیگران، ۲۰۱۵؛ نقل شده در کووالچیک و دیگران، ۲۰۲۰). مطالعات مقطعی تسلسلی و مداخله‌گر، تأثیرات مثبت عقاید و اعمال دینی را بر روی سلامت روان و جسم نشان داده‌اند (کونیگ، ۱۳۸۶: ۱۳۷). کونیگ معتقد است در سراسر جهان، دین بر انواع رفتارهای سلامتی تأثیر می‌گذارد و می‌تواند نقش اصلی را در تصمیمات پزشکی‌ای داشته باشد که مردم می‌گیرند. چندین دهه تحقیق نشان می‌دهد افراد متدین از معنویت و دین برای مقابله با استرس استفاده می‌کنند. هم‌خوان با این نظر، او ایمان به خدا را به عنوان دومین عامل مهم در هنگام بحث در مورد فهرستی از عوامل تأثیرگذار در طول دوره درمان ذکر کرده است (کونیگ^۷، ۲۰۰۲، نقل شده در لوین، ۲۰۲۰). مقابله مذهبی مثبت و دین‌داری و اعتماد به خدا، به شدت با استرس کمتر و تأثیر مثبت روانی بیشتر ارتباط دارد، در حالی که مقابله مذهبی منفی و بی‌اعتمادی به خدا با عکس آن رابطه دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که برای برخی، ایمان و جنبه‌های مذهبی ممکن است باعث انعطاف‌پذیری و سازگاری به‌ویژه در هنگام بحران شود (پیروتینسکی و دیگران، ۲۰۲۰).

¹ Gene G. Ano & Erin B. Vasconcelles

² Lindsay B. Carey & Jeffrey Cohen

³ G. Albers

⁴ C. M. Puchalski

⁵ A. C. Phelps

⁶ M. Best

⁷ HG Koenig

افزون بر این، جوامع و کنشگران مذهبی نشان داده‌اند که می‌توانند منابعی برای راهنمایی و حمایت باشند، در مسئولیت‌های مراقبت مشارکت کنند، و به عنوان شبکه‌ای برای پشتیبانی از گروه‌های آسیب‌پذیر در طی بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ عمل کنند. در مواقع ناامیدی، جامعه ایمانی با خدمات‌رسانی به کسانی که در اثر فاجعه آسیب بیشتری دیده‌اند، به بهبود شرایط کمک کرده‌اند، مانند خدمات داوطلبانه و فداکارانه در مناطق خطرناک بیماری همه‌گیر. تعجب‌آور نخواهد بود که افراد جامعه مذهبی اولین کسانی هستند که برای انجام آزمایش‌های بالینی یا داوطلب آزمایش‌های واکسن وارد می‌شوند و برخی از آنها مذهب / ایمان را مستقیماً انگیزه خود می‌دانند (همان).

در موج اول نظرسنجی پژوهشگاه فرهنگ و هنر و ارتباطات در خصوص «دیدگاه شهروندان درباره کرونا» ۳۷/۳ درصد پاسخ‌گویان گفته‌اند با خواندن دعا و نماز و قرآن، ۲۰ درصد با ورزش کردن، و ۱۹/۳ درصد با گوش دادن به موسیقی تلاش می‌کنند آرامش خود را با وجود نگرانی از کرونا حفظ کنند. در سومین موج از این مجموعه نظرسنجی از پاسخ‌گویان خواسته شد با در نظر گرفتن اضطراب و نگرانی شرایط ناشی از کرونا راه‌هایی را بیان کنند که از طریق آن آرامش روحی و روانی خود را حفظ می‌کنند. خواندن دعا و قرآن و نماز (با فراوانی ۴۱ درصد) بیشترین روشی است که پاسخ‌گویان از طریق آن روحیه خود در این شرایط را حفظ می‌کنند. بعد از آن به ترتیب شنیدن موسیقی (با فراوانی ۲۲ درصد)، ورزش (با فراوانی ۲۲ درصد)، گفت‌وگو با آشنایان و دوستان (با فراوانی ۱۶ درصد)، خواندن کتاب (با فراوانی ۱۴٫۵ درصد) و شرکت در مراسم مذهبی همچون عزاداری‌های محرم (با فراوانی ۳ درصد)، سایر موارد ۱۷ درصد از روش‌هایی است که پاسخ‌گویان با استفاده از آنان آرامش روحی خود را حفظ می‌کنند^۱. این یافته‌ها حاکی از آن است که در حد فاصل موج اول تا سوم (۶ ماه) اشتغال به اعمال مذهبی برای حفظ آرامش، افزایش ۴ درصدی داشته است.

کووالچیک و همکاران معتقدند دین همیشه نقش مرهم روح را بازی می‌کند و مشارکت منظم مذهبی با نتایج سلامت روانی بهتر همراه است. یافته‌های آنها نشان می‌دهد در همه‌گیری کنونی، اشتغال به اعمال مذهبی به فرد امکان کنترل شرایط را می‌دهد، به فهم وضعیت کمک می‌کند، و مهم‌تر از همه، او را امیدوار می‌کند. نتیجه‌گیری این مطالعه نشان می‌دهد هنگامی که افراد در معرض تهدید قرار می‌گیرند، از استراتژی‌های مختلف بقا استفاده

^۱ - مجموع درصدها بیشتر از ۱۰۰ است دلیل آن هم احتمالاً این است که پاسخگویان بیشتر از یک مورد می‌توانسته‌اند انتخاب کنند

می‌کنند. ایمان یکی از آنهاست که به افراد امکان می‌دهد امیدوار بمانند و احساس امنیت کنند (کووالچیک و دیگران، ۲۰۲۰).

با توجه به اینکه رهبران مذهبی می‌توانند ارزش‌های اجتماعی و اعمال و اعتقادات را با تعالیم مبتنی بر ایمان تحت تأثیر قرار دهند، مشارکت آنها در ارتقای سلامت و سهیم شدن آنها به عنوان بخشی از تیم‌های مراقبت‌های بهداشتی (در صورتی که به‌خوبی آموزش دیده باشند)، به مراقبت‌های فراگیری منجر خواهد شد که در مقایسه با مراقبت‌های بهداشتی غیرفراگیر، ماهرانه‌تر و قابل قبول‌تر خواهد بود. کووید ۱۹ فاجعه همه‌گیر است و باید از هر گزینه ممکن در محدود کردن انتقال بیماری استفاده کرد و بر کلیشه و انگ مذهبی غلبه کرد که به عنوان مانعی در مدیریت بهینه این بیماری در حال شکل‌گیری است (هاشمی و دیگران، ۲۰۲۰). علیمردانی و السواح در مقاله خود، هرچند عمدتاً بر اطلاعات نادرست مذهبی متمرکز بوده است، اذعان کردند استفاده‌های مثبتی از مرجعیت دینی و احادیث و آیات قرآن وجود دارد که در طی همه‌گیری در شبکه‌های اجتماعی برای تشویق مردم به جلوگیری از آسیب رساندن به دیگران و حفظ بهداشت و استفاده از اقدامات فاصله‌گذاری اجتماعی در جریان است (علیمردانی و السواح، ۲۰۲۰).

شجاعی زند معتقد است کرونا نشان داد جوامع اسلامی در مقایسه با کشورهای غربی از ظرفیت امدادگری به مراتب بیشتر و از توان بالایی برای حل مسائل خویش در موقعیت‌های بحرانی برخوردارند؛ موقعیت‌هایی که مردم در آن نوعاً دچار تراحم و تعارض منافع می‌شوند و ممکن است به جان هم بیفتند. با صرف نظر از بزرگنمایی‌هایی که پیرامون این موضوع وجود دارد و کشورهای رقیب از آن علیه یکدیگر استفاده می‌کنند، می‌توان با قطعیت از وجود همبستگی مثبت میان «میزان دینداری» با «حل مسئله در موقعیت‌های بحرانی» سخن گفت (شجاعی زند، ۱۳۹۹). شرکت کردن دین‌داران در این رویدادها علاوه بر اینکه به معنای عمل به آموزه دینی خدمت به هم‌نوع است، عملاً به معنای تداوم پیوندهای دینی و حفظ اتصال به جامعه مذهبی است که می‌تواند کارکرد حمایت اجتماعی برای کنشگر و انسجام اجتماعی برای جامعه داشته باشد.

نتیجه‌گیری

ظهور بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ واکنش‌های متمایزی را در جامعه برانگیخته است. در زمینه تأثیر این بحران بر دین‌داری و جایگاه دین در جامعه، سه دسته تحلیل ارائه شده است: برخی تحلیلگران، با تکیه بر دلالت‌هایی مانند مسئله رنج و شر، عدم دریافت بازخورد از تضرع

مؤمنانه، اعتبار زیاد علم، و از سوی دیگر توقف مناسک دینی جمعی و تعطیلی مراکز مذهبی، معتقدند که این وضعیت مایه تضعیف باورهای دینی جامعه و تردید و تشکیک در اعتقادات دینی مانند جایگاه خدا، دعا، توکل، و توسل شده است. برخی دیگر مدعی‌اند که ناتوانی انسان و ناکامی علم در مهار بحران ایجادشده و اعتقاد به رحمت الهی فرصتی برای بازخیزش دین و رشد متافیزیک در دنیای آشفته و کرونازده فراهم کرده است و می‌تواند به تقویت باورهای دینی، گرایش به ماورا، و بازگشت به دین و معنویت منجر شود، چرا که پیامدهای این بحران با بزرگ‌ترین ترس وجودی ما یعنی ترس از مرگ سر و کار دارد. دسته سوم معتقدند شیوع ویروس کرونا منشأ تحول در الگوهای رفتار دینی شده است، به این صورت که دین به عنوان نهاد رسمی در حال تضعیف شدن است، اما به شکل انواع نهادهای متکثر فرهنگی و اجتماعی به صورت اقتضایی تداوم می‌یابد. به بیان دیگر، دین به عنوان مرجع، جای خود را به دین به عنوان منبع می‌دهد، و در کنار منابع علمی و هنری و اجتماعی، به یک نوع انتخاب و امکان فرهنگی تبدیل می‌شود.

از نظر بعد اعتقادی دین‌داری، نتایج نظرسنجی‌ها نشان می‌دهد با وجود بحران ناشی از بیماری کووید ۱۹ همچنان می‌توان دین را نیرویی پیشران و پر قدرت در جامعه ایران به شمار آورد. شیوع این بیماری عده‌ای را به تردید در اعتقادات مذهبی‌شان واداشته، اما به تقویت بنیان‌های اعتقادی تعداد بیشتری از مردم انجامیده است.

در بعد مناسکی، عالم‌گیری ویروس کرونا باعث تعطیلی مناسک جمعی و هر گونه اجتماع دینی شده است. تعطیلی نمازهای جمعه و جماعت، لغو مراسم اعتکاف، احیا، حج تمتع، عمره مفرده، آیین‌های ولادت و وفات پیشوایان دین و مراسم مختلف دعا به صورت جمعی در دنیای اسلام از جمله پیامدهای همه‌گیری ویروس کروناست. استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی یکی از مهم‌ترین راهکارهای متدینان و نهادهای دینی برای تداوم مناسک جمعی و جبران این تعلیق‌ها بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد دین‌داران از قابلیت تطبیق بهره برده‌اند و مناسک‌گرایی دینی را در شکل جدید، حفظ و صورت‌های افسون‌زای بدیعی برای دین ایجاد کرده‌اند. بنابراین می‌توان گفت با تعطیلی مراسم و مناسک جمعی برای دین‌داران و به‌ویژه متولیان نهاد دین، مسائلی ایجاد شده است. از یک سو به اقتصاد مناسکی ضربه وارد شده و مداحان و واعظان از این تعطیلی متضرر شده‌اند. از سوی دیگر نهاد دین و متولیان آن از فرصت‌های ارتباط رودررو با مخاطبان و تأثیرگذاری بر آنان محروم شده و حضور اجتماعی آنان کم‌رنگ شده است. شاید بخشی از تلاش‌های آنان در مخالفت با تعلیق مناسک جمعی به این موضوع بازگردد. دین‌داران نیز از احساس تعلق و حمایت اجتماعی که پیامد حضور در

جمع‌های مذهبی است محروم شده‌اند. اما با جایگزینی مناسک مجازی بخشی از نیاز به مقابله مذهبی با استرس ناشی از پاندمی را جبران کرده‌اند.

به طور خلاصه، از بررسی این دو بعد می‌توان نتیجه گرفت که در پی شیوع ویروس کرونا، دین فردی که در بعد اعتقادی متبلور است، تقویت شده و دین نهادی که اغلب در مناسک جمعی تبلور می‌یابد، تضعیف شده است.

برای بررسی بعد پیامدی دین در این دوره خاص نیز می‌توان پیامدهای باور و عمل دینی را در نحوه مواجهه با کرونا در دو قالب کارکردها و کژکارکردها صورت‌بندی کرد. از حیث کژکارکردها مواجهه دین با کرونا چالش‌ها و مسائلی به همراه داشت که از آن جمله می‌توان به اطلاعات غلط بهداشتی برخی متولیان دین در مورد پیشگیری یا درمان یا واکسن کووید ۱۹ و همچنین مقاومت در برابر تعطیلی اماکن مذهبی اشاره کرد. باورهای عمیق دینی برخی از دین‌داران و نهادهای دینی، بیماری عالم‌گیر کووید ۱۹ را به مجالی برای بازطرح جدال دیرینه علم و دین تبدیل کرد و از این رو، مجادلات بر سر تبیین حوزه نفوذ هر یک بالا گرفت. این موضوع در ایران نسبت به سایر کشورها به دلیل موضوع اقتدار نهادهای دینی با شدت بیشتری مطرح شد. به بیان دیگر، برای تبیین علل مسائل پیش‌گفته باید به جایگاه دین در جامعه ایران اشاره کرد. انقلاب اسلامی مرجعیت دوباره دین در حوزه‌های مختلف زندگی را مطرح کرد و تعیین تکلیف بسیاری از مسائل را بر عهده آن قرار داد. این امر باعث شد دین به نهادی دارای قدرت و نفوذ ایدئولوژیکی تبدیل شود. مطابق با رویکرد انتقادی در حل مسائل اجتماعی، گروه‌های دارای قدرت اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، و ایدئولوژیکی بر سایر بخش‌های جامعه اعمال قدرت می‌کنند و به تعبیر اریک فروم^۱ از نظریه‌پرازان رویکرد انتقادی، نخبگان دینی یا دنیوی به نام دین، بر زندگی هم‌نوعان خود تسلط می‌یابند (فروم، ۱۳۶۳: ۴۸). این رویکرد منتقد وضع و مناسبات موجود در چنین جامعه‌ای است و تلاش می‌کند توده‌ها را به تعیین و تشخیص ماهیت منافع حقیقی خود قادر سازد (پین، ۱۳۸۲: ۷۶۶).

از حیث کارکردها باید به این نکته اشاره کرد که دین‌داران و نهادهای دینی این قابلیت و ظرفیت را دارند که در تلاش جمعی برای مقابله با چالش موجود سهیم باشند و به تقلیل این آلام فراگیر کمک کنند. مطالعات گوناگون پیشین، اثرگذاری مثبت عقاید و اعمال دینی را بر روی سلامت روان و جسم نشان داده است. افراد، هنگامی که در معرض تهدید قرار می‌گیرند، از استراتژی‌های مختلف بقا استفاده می‌کنند. ایمان و اشتغال به اعمال مذهبی یکی از آنهاست که به افراد احساس امنیت می‌بخشد و امکان فهم و کنترل وضعیت را می‌دهد و مهم‌تر از همه، آنها

^۱ Erich Seligmann Fromm (1900—1980)

را امیدوار می‌سازد. همچنین دین‌داران می‌توانند با استناد به آموزه‌های دینی به هم‌نوعانشان یاری رسانند. در همین زمینه، یافته‌ها حاکی از آن است که در میان مردم ایران، در فاصله شش ماهه موج اول تا سوم پیمایش «دیدگاه‌های مردم در خصوص کرونا»، انجام اعمال مذهبی برای حفظ آرامش ۴ درصد افزایش یافته است.

کووید ۱۹ فاجعه‌ای همه‌گیر است که برای مهار آن باید از هر ابزار ممکن استفاده کرد. دین در کنار دیگر نهادها مانند علم و دولت، می‌تواند در هنگامه این بحران جهانی کمک قابل توجهی کند و برای ارتقای سلامت و اقدامات پیش‌گیرانه علیه بیماری به کار گرفته شود. دین‌داری می‌تواند منبعی قدرتمند برای سلامت روان باشد، زیرا چارچوبی معنا ساز است که می‌تواند از تنش ناشی از رخدادهای منفی بکاهد، پشتیبانی و حمایت اجتماعی فراهم آورد، خودکنترلی را افزایش دهد، و به کاهش پریشانی روانی و ارتقای بهزیستی بینجامد.

منابع

- بیکر، ترز ال. (۱۳۸۹). *نحوه انجام تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ ناییبی. تهران: نی.
- پین، مایکل (۱۳۸۲). *فرهنگ اندیشه‌ی انتقادی از روشنگری تا پسامدرنیته*، ترجمه پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز.
- تامسون، کنت (۱۳۹۱). *دین و ساختار اجتماعی (مقالاتی در جامعه‌شناسی دین)*، ترجمه علی بهرام‌پور و حسن محدثی. تهران: کویر.
- چیت‌ساز قمی، محمدجواد (۱۳۹۹). «کرونا و دین‌داری: چالش‌ها و تحلیل‌ها»، *ارزیابی تأثیرات اجتماعی*، شماره ۲: ۱۶۲-۱۵۱.
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۸). *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*. تهران: سمت.
- رحمانی، جبار. (۱۳۹۹). «کرونا و الهیات امروزی و مسأله آینده علم در ایران»، در: *جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران*، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، وزارت علوم تحقیقات و فناوری: ۱۳۳-۱۱۵.
- سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۸۴). *چالش‌های دین و مدرنیته: مقالاتی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولار شدن*. تهران: طرح نو.
- سراج‌زاده، سیدحسین؛ جواهری، فاطمه؛ ولایتی خواجه، سمیه (۱۳۹۲). «دین و سلامت: آزمون اثر دین‌داری بر سلامت در میان نمونه‌ای از دانشجویان»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، شماره ۴۹: ۷۷-۵۵.
- شجاعی زند، علیرضا (۱۳۹۱). *جامعه‌شناسی دین: ۱ درباره موضوع*. تهران: نشر نی.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۹۹). «کرونا دینداری را تقویت کرد/ نسبت «رنج و بیماری» با «گرایشات دینی»»، گفت و گو با خبرگزاری مهر، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۹۹.

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۹). «بحران کرونا و بازاندیشی فرهنگی در ایران»، *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، دوره ۱۲، شماره ۲: ۵۳-۲۷.

فراستخواه، مقصود (۱۳۹۹). «مقصود فراستخواه در گفت‌وگو با ایکنای بیان کرد؛ رشد دینداری اقتصادی و پراگماتیسم دینی در پساکرونا»، خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا)، ۲۴ شهریور ۱۳۹۹.

فروم، اریک (۱۳۶۳). *روانکاوی و دین*، ترجمه آرسن نظریان. تهران: پویش.

کونینگ، هارولد جی. (۱۳۸۶). *آیا دین برای سلامتی شما سودمند است؟ آثار دین بر بهداشت جسم و روان*، ترجمه بتول نجفی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مایلز، توماس ریچارد (۱۳۸۴). *تجربه دینی*، ترجمه جابر اکبری، ویراسته مصطفی ملکیان. تهران: سهروردی.

نجاتی حسینی، سیدمحمود (۱۳۹۹). «پیامدهای اجتماعی و فرهنگی ویروس کرونا در زیست‌جهان‌های دینی: روایتی جامعه‌شناختی از ایستارها و رفتارهای کنشگران دینی و اجتماعات دینی در جهان کرونایی‌شده»، *ارزیابی تأثیرات اجتماعی*، شماره دوم: ویژه پیامدهای شیوع ویروس کرونا کووید ۱۹: ۱۵۰-۱۰۵.

نوریس، پیپا؛ اینگلهارت، رونالد (۱۳۸۷). *مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان: کند و کاوی در جوامع مذهبی و غیرمذهبی جهان*، ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.

- Albers, Gwenda; Ehteld, Michael A.; de Vet, Henrica C. W.; Onwuteaka-Philipsen, Bergje D.; van der Linden, Mecheline H. M.; Deliens, Luc (2010). "Content and spiritual items of quality of life instruments appropriate for use in palliative care: A review", *Journal of Pain and Symptom Management*, 40:290-300.
- Alimardani, Mahsa; Elswah, Mona, (2020). "Online Temptations: COVID-19 and Religious Misinformation in the MENA Region", *Social Media + Society*, Volume 6, issue 3:1-4.
- Ano, Gene G.; Vasconcelles, Erin B. (2005). "Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis", *Journal of Clinical Psychology*, 61(4):461-480.
- Aramesh, Kiarash (2018). "Science and pseudoscience in traditional Iranian medicine", *Archives of Iranian Medicine*, 21(7):315-323.
- Bentzen, JS. (2019). "Acts of God? Religiosity and natural disasters across subnational world districts", *The Economic Journal*, 129(622):2295-2321.

- Best, M.; Butow, P.; Olver, I. (2015). "Do patients want doctors to talk about spirituality? A systemic literature review", *Patient Education and Counselling*. 98:1320–1328.
- Carey, Lindsay B.; Cohen, Jeffrey (2009). "Chaplain-Physician consultancy: When chaplains and doctors meet in the clinical context", *Journal of Religion and Health*, volume 48:353–367.
- Center for Human Rights in Iran. (2017). After fiery speech, Iran censors ahmadinejad-related online searches.
- Darwias, R. (2020). "Sacred soil, cow urine and other rituals: People turn to religion to deal with the corona virus", retrieved 7 April, 2020.
- Dein, Simon, (2021). "Covid-19 and the Apocalypse: Religious and Secular Perspectives", *Journal of Religion and Health*, volume 60:5–15
- Ghosh, S. (2020). "Can cow urine cure Coronavirus? Four of the most ridiculous myths about COVID-19 busted", retrieved 8 April, 2020.
- Glock, Charles Y.; Rodney Stark (1965). *Religion and society in Tention*. Chicago: Rand McNall.
- Hakim, Catherine (1982). *Secondary Analysis in Social Research*. Allen and Unwin, London.
- Hashmi, Furqan K.; Iqbal, Qaiser ; Haque, Naheed; Saleem, Fahad, (2020). "Religious Cliché and Stigma: A Brief Response to Overlooked Barriers in COVID-19 Management", *Journal of Religion and Health*, volume 59:2697–2700.
- Hong, Barry A; Handal, Paul J. (2020). "Science, Religion, Government, and SARS-CoV-2: A Time for Synergy,SARS-CoV-2, *Journal of Religion and Health*, volume 59:2263–2268.
- Koenig, HG; Cohen, HJ (editors) (2002). *The link between religion and heath: Psychoneuroimmunology and the faith factor*. New York: Oxford University Press.
- Koenig, H. G. (2003). "Health care and faith communities: How are they related?", *Journal of General Internal Medicine*, 18(11):962–963.
- Koenig, H. G. (2004). "Religion, spirituality, and medicine: Research findings and implications for clinical practice", *Southern Medical Journal*, 97(12):1194–1200.
- Koenig, H. G. (2018). *Religion and mental health: Research and clinical applications*. London: Academic Press.
- Kowalczyk, Oliwia; Roszkowski, Krzysztof; Bajek, Anna, (2020). Religion and Faith Perception in a Pandemic of COVID-19, *Journal of Religion and Health*, volume 59:2671–2677.
- Levin, Jeff (2020). "The Faith Community and the SARS-CoV-2 Outbreak: Part of the Problem or Part of the Solution?", *Journal of Religion and Health*, volume 59:2215–2228.

- McKay, R. (2020). "Some defiant U.S. churches plan Easter services, ignoring public health guidelines", Reuters (April 10), retrieved April 24.
- Phelps, AC; Maciejewski, PK; Milsson, M; Balboni, TA; Wright, AA; Paulk, ME; Trice, E; Schrag, D; Peteet, JR; Block, SD; Progeron, HG (2009). "Religious coping and use of intensive life-prolonging care near death in patients with advanced cancer", *JAMA*. 301:1140–1147.
- Pirutinsky, Steven; Cherniak, Aaron D.; Rosmarin, David H. (2020). "COVID-19, Mental Health, and Religious Coping Among American Orthodox Jews", *Journal of Religion and Health*, volume 59:2288–2301.
- Puchalski, CM; Ferrell, B; Virani, R; Otis-Green, S; Baird, P; Bull, J; Chochinov, H; Handzo, G; Nelson-Becker, H; Prince-Paul, M; Pugliese, K; Sulmasy, D. (2009). "Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care: The report of the consensus conference", *Journal of Palliative Medicine*, 12:885–904.
- "Religion and the COVID-19 Virus in the U.S." (2020). news.gallup.com, retrieved 21 April 2020.
- Stone, M. (2020). "Pastor claims coronavirus is satanic plot to bring socialism to the U.S.", *Patheos* (March 13), retrieved April 24, 2020.
- World Health Organization (2020). "Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public", retrieved 9 April 2020, from <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public>
- <https://etemadonline.com/content/463463/>
- <http://ispa.ir/Default/Details/fa/2177/>
- <https://per.euronews.com/2020/09/03/religious-media-effect-on-coronavirus-crisis-in-latin-america>
- <https://www.dinonline.com/17163/>
- <https://www.dinonline.com/17698/>
- <https://www.dinonline.com/17698/>
- <https://www.farsnews.ir/news/13990129000542/>
- <https://www.hamshahrionline.ir/news/487324/>
- <https://www.irna.ir/news/83883514/>
- <https://www.irna.ir/news/83911656/>
- <https://www.isna.ir/print/98122418368/>
- <https://www.isna.ir/news/99120503283/>
- <https://www.mashreghnews.ir/news/1070674/>
- <https://www.pewforum.org/2021/01/27/>
- <https://www.ricac.ac.ir/news/2961/>
- <https://www.ricac.ac.ir/news/3270/>
- <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/05/04/2313580/>